

مرگ بر دانش!

یوانا روز، جان کاستی
Joanna Rose, John Casti

ترجمه ف. شیوا

شمارش معکوس آغاز شده است. پایان هزاره جاری نزدیک و نزدیک تر می آید و پیش گویی های پیامبرانه درباره پایان جهان و روز رستاخیز پرفروش تر از هر زمان دیگری است. بسیاری از پیامبران پیشین گویا با این گونه پیش گویی ها ثروتی به هم زندن و چرا از آنان الهام نگیریم؟ یکی از تازه ترین فرآورده های این بازار داغ، کتابی است به نام «پایان راه دانش» (The End of Science) «درباره محدودیت های دانش در غروب عصر دانش ها». نویسنده آن جان هارگان (John Horgan) است که در نشریات علمی آمریکا مقاله می نویسد.

هارگان آن قدر که لازم است مالیخولیای گذار به هزاره ای نوین را چاشنی نوشته اش می کند و مدعی است که بزرگ ترین معماهای طبیعت را دیگر حل کرده ایم و راز هایی که باقی مانده اند هرگز گشوده نخواهند شد. او می گوید که اکنون با داشتن فرمول ریاضی تأثیر متقابل ماده و همه نیروهای موجود در کیهان، با اطلاع از تئوری پیدایش گیتی با «انفجار بزرگ»، فرضیه زایش زمین از توده ای ابر گونه در فضا، کشف ساختمان د. آ. و ساز و کارهای تکامل انواع، شاید دانش توانسته است نیت خداوند را از آفرینش جهان کشف کند. آن چه برای دانش باقی می ماند تها مقداری خرد کاری است که پژوهش گران در آینده می توانند به آن پردازند. بنا بر این دانش به پایان راه خود رسیده است. دانش قربانی پیش رفت های خود شده است.

هارگان در مقام دبیری نشریه «ساینتیفیک آمریکن» امکان دیدار و مصاحبه با حدود چهل تن از بر جسته ترین چهره های دانش معاصر را داشته است؛ از قبیل کیهان شناس استینفون هاوکین، زیست شناس استینفن جی گولد، فیزیک دان موره ی گل مان، پژوهش گر مغز فرانسیس کریک، و فیلسوفان کارل پویر، توماس کوهن، و پل فیر آبد. این ها دیدار هایی بسیار دل انگیز با افرادی بسیار جالب توجه است و هارگان با ترسیم سیمایی سرگرم کننده از این مردان، سیمایی روشن برای دانش ترسیم می کند (بله! همه بجز لین مار گولیس مرد هستند).

هارگان از ابتدا اندیشه بود که این مصاحبه ها را در مجموعه ای منتشر کند، اما مایه تأسف است که به فکرش رسید که چیزی از خود هم بر آن بیافزاید و آن همین ادعای پایان راه دانش است. از دیدگاه تجارتی این الته فکر بکری بود چرا که خشم بسیاری را برانگیخت و باعث معروفیت کتاب شد و سود سرشاری نصیب ناشر کرد.

نکته در اینجا است که هیچ یک از افراد مصاحبه شده بدینی هارگان نسبت به آینده دانش را ندارند. به همین دلیل او خود را ناگزیر می یابد که دلایلی در اثبات نظر خود بجوبید و آن هم در جهانی که چنین دلایلی یافت نمی شود. هارگان گاه به شیوه ای درخشنan و گاه به شکلی تحریک آمیز نیت خود را عملی می کند. اما همین به اعتبار او لطمہ می زند و وقتی که خواننده دوباره کتاب را مرور می کند، از جانب داری او در ترسیم سیمای قربانیان

مصاحبه هایش به خشم می آید.

آن عده (یعنی اغلب مصاحبه شوندگان) که با نتیجه گیری هارگان موافق نیستند، به خواست اندیشی متهم می شوند. نوام چامسکی می گوید که در فیزیک، ریاست شناسی و شیمی هنوز بسیاری کارها می توان کرد، و هارگان او را طرد می کند. آخر، از دید هارگان، چامسکی مانند دیگر هم کارانش آنقدر به دانش عشق می ورزد که امکان ندارد بتواند چشم در چشم حقیقت عربان بدوزد و هم صدا با هارگان اعلام کند: خانم ها و آقایان! با نهایت تأسف و تالم به اطلاع می رساند که همه کشفیات بزرگ پیش تر صورت گرفته است!

باقي دیگر قصه ای بیش نیست و هارگان آن را دانش طنز آمیز می نامد. چنین دانشی هرگز نمی تواند واجد حقیقت باشد، بلکه بیش تر شبیه هنر، ادبیات و یا فلسفه است. در دل این دانش طنز آمیز پرسش ها نهفته است و نه پاسخ ها. پژوهش گرانی که نمی پذیرند که پاسخ ها را دیگر پیدا کرده ایم و هنوز می خواهند بر ضد وضع موجود بشورند، در واقع خود را گول می زند.

در اینجا است که هارگان خطای اصلی خود را مرتكب می شود. بزرگ ترین نیروی محركة دانش همواره وجود پرسش ها و مورد سوال قرار دادن وضع موجود و گردن ننهادن بر این وضع بوده است. آنچه دانش را به پیش می راند، خصلت موقتی آن و برخورد شکاکانه آن با همه حقایق است.

شیوه نگرش علوم به طبیعت و محیط همان شیوه نگرشی است که دانشمندان دارند و از همین رو ساختار فکری دانش متأثر از روح زمان و ارزش گذاری های شخصی دانشمندان است.

هارگان اما اجازه نمی دهد که با این گونه اندیشه های پسامدرن اغواش کنند. علوم طبیعی حقایقی را می کاود که پایه آن ها فاکت های عینی است. باقی، صرف نظر از آن که بشریت چه تلاش پر ارجی مصروف آن می کند، لایق نام دانش نیست.

همچنین هارگان دلایل شخصی و ذهنی برای آن دانشمندانی که در خلاف جهت جریان شنا می کنند می تراشد و به این ترتیب در چاهی که خود کنده است می افتد. چرا استیفن جی گولد چنین با سماحت به پیکار با نظریات داروین برخاسته است؟ خوب، هارگان می داند: گولد امیدوار است که با رها کردن زیست شناسی تکاملی از چنگال داروین، بتواند در محدوده پژوهش های داروینیستی، که در واقع به پایان خود رسیده است، حیاتی تازه بدمند. و تازه گولد تنها نیست: فیزیکدانان جان ویلر، فریمان دایسون و دیوید بوم، کیهان شناسان دیوید شرام و آندره ای لینده، جامعه شناس ادوارد ویلسون، ماروین مینسکی و دیگران با گول زدن خود و مردم محدوده پژوهش های مرده خود را به دانش طنز آمیز مبدل می کنند و می خواهند حیات جاودان به آن ها بیخشند.

واضح است که هارگان خیلی خوب می داند که ما پاسخ های آماده ای برای بسیاری از پرسش های خود نداریم. چگونه حیات در زمین پدیدار شد؟ آیا حیات در جای دیگری در کیهان وجود دارد؟ آیا بیش از یک کیهان وجود دارد؟ وراثت یا محیط، کدام یک نقش تعیین کننده در رفتار انسان دارد؟ مغز انسان چگونه کار می کند؟ آیا هرگز می توانیم ماشین متفکر بسازیم؟ و سرانجام مهم ترین پرسش ها: میان عدم وجود چرا درست وجود حادث شد؟

هارگان خوب می داند که اگر حتی یکی از این رازها را بگشاییم، دید ما نسبت به خودمان و کیهان پیامون مان دگرگونی ثرفری خواهد یافت. اما او حتی فکر بی پایان بودن دانش را رد می کند و نمی پذیرد که نرdban دانش که به سوی عرش می رود، هرگز به واپسین پله نمی رسد. هارگان یک افلاطونی اصیل است که معتقد است پاسخ ها در دل خود واقعیات نهفته اند و منتظرند که یک بار برای همیشه، یعنی هم اکنون، یافت شوند.

کافی است نگاهی از پنجره به بیرون افکریم تا درک کنیم که به اشکال بی نهایت گوناگونی می توان به جهان نگریست. و در آن بیرون بسیاری

چیزها هست که ما هنوز نمی فهمیم. منتها اگر ندانیم که در جست و جوی چه هستیم، آن را نخواهیم یافت.

اکنون برخی پژوهش‌گران می‌گویند که درک تازه‌ای از نظریه هرج و مرج chaos و سیستم‌های مرکب و خودسازمانگر، توضیحی از تنوع انواع و پیدایش حیات و الگوهای بغرنجی که در طبیعت می‌یابیم به دست خواهد داد. مرکز این پژوهش‌ها امروز در مؤسسه سانتافه در ایالات متحده است و در آن جا الگوی بغرنج طبیعت را در کامپیوترها بازسازی می‌کنند. گروه سانتافه خوش‌بین‌اند که بزودی بتوانند به کمک کامپیوتر بیینند که جهان بغرنج ما چگونه از برخوردن نظم و سادگی با بی‌نظمی و هرج و مرج پدیدار شده است. هارگان می‌گوید که کاوش در کامپیوتر البته ربطی به واقعیت ندارد. پژوهش پدیده‌های بغرنج چیزی است که او از آن متفسر است. او با طنزی تحسین انگیز حضور در جلسه‌ای درهم و برهم در سانتافه را تعریف می‌کند که در آن همه حرف یک دیگر را قطع می‌کردند و شرکت کنندگان را به عنوان افرادی غیر جدی و کسانی که آزادانه حدس و گمان را در کار می‌گیرند، تصویر می‌کند.

عشاق کامپیوتر در سانتافه اما معتقدند که الگوی ساخته آنان از زندگی بر زمین در شرایطی که تنها یک کره آسمی پذیر دارای حیات در دست رس داریم، برای مقاصد پژوهش‌گرانه کفاف می‌دهد. گروه سانتافه می‌گویند که مباحثات پرشور آن جلسه خود نشانی است از وجود رشتہ ای جان دار در دانش و انتقاد هارگان نشانی است از بدخواهی او. آن‌گاه که به بخش مربوط به موره‌ی گل‌مان رهبر گروه سانتافه، که به تأیید خود هارگان یکی از برجسته‌ترین پژوهندگان امروز است در کتاب هارگان می‌رسیم، این را به روشنی می‌بینیم.

هارگان می‌گوید که حتی خود گل‌مان نیز ذره‌ای باور ندارد که هم کارانش با پژوهش در سیستم‌های بغرنج روزی به درک ژرف‌تری از طبیعت دست خواهند یافت. گل‌مان تنها برای اطمینان خاطر و برای حفظ ظاهر در حوالی مؤسسه سانتافه پرسه می‌زند. اگر روزی زد و الگوهای این گروه ثمری داد، آن وقت چیزی از آن به گل‌مان هم می‌رسد.

هارگان از کجا این را می‌داند و چگونه می‌خواهد نظریه اش درباره پایان راه دانش را به اثبات برساند؟ آیا این خود از آن گونه ادعاهای طنز آمیز نیست که او خود چنین مشتاقانه نفرینشان می‌کند؟

پایان سده حاضر برای پژوهش‌گران همان قدر تیره و تار است که پایان سده پیشین بود. بسیاری پشت به دانش می‌کنند و بهشت را در آموزه‌ها و تجربیات نیمه اسرار آمیز می‌جویند. خوراک تازه به دانش نمی‌رسد، پژوهش‌های پایه‌ای مورد شک و تردید قرار می‌گیرند، و دانش باید خود را با نیازهای جامعه تطبیق دهد. همه می‌خواهند که دانش ما را از ابتلای به بیماری‌ها، از خشم طبیعت، از انفجار جمعیت، و از بی‌آبی در روی زمین نجات دهد. با همه این چشم داشت‌های بزرگ، تاریخ به ما می‌آموزد که حل هر مسئله‌ای مسایل تازه‌ای، و به نوبه خود بحث‌های انحرافی تازه‌ای در پی می‌آورد. پیش‌گویی مرگ دانش در شرایط امروز از آن‌گونه پیش‌گویی‌های پیامبرانه‌ای است که تنها رفتار پیروان خود آن را توجیه می‌کند.

زنده باد دانش!

کسانی که تصور می‌کنند که دانش هیچ مرزی نمی‌شandas و می‌تواند همه مسایل را حل کند، اگر نگاهی به ریاضیات امروز بیافکنند، تا حدود زیادی سرخورده خواهند شد. یکی از کشفیات عجیب سده ما از قضا این است که برخی مسایل ریاضی وجود دارند که در دستگاه منطق ریاضی نمی‌توان پاسخی برای آن‌ها یافت. به عبارت دیگر توانایی ما در رسیدن به ادراک

ریاضی و منطقی، محدود است.

آیا در محدوده زندگی روزمره هم همین محدودیت را داریم؟ آیا هرگز خواهیم توانست تنها با استدلال ناب علمی درکی از نوسانات بازار بورس، از راه بندان‌ها در ترافیک، از اقتصاد ملی، یا از پیدایش حیات به دست آوریم؟ یا آن که مسایلی هست که در عمل، و نه تنها از لحاظ منطقی، در فراسوی مرزهای دانش قرار می‌گیرد؟

خود این پرسش از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، به ویژه در شرایطی که افراد هرچه بیشتری از تحلیل عقلایی می‌گریزند و در عوض به دامن ادیان بنیاد گرد़ا، آشوب‌گران سیاسی، و حتی جادو و جمبُل پناه می‌برند. دادن پاسخ علمی به یک مسئله حاکمی از آن است که ما مجموعه مدونی از قواعد و روش‌ها را دنبال می‌کنیم. آن گاه دستگیره چرخ منطق را می‌چرخانیم و امید می‌رود که بتوانیم پاسخ را به عنوان محصول دستگاه قواعد و منطق به دست آوریم.

اما این که این پاسخ تا چه میزان قابل استفاده و تا چه میزان درست است، البته به قواعد و روش‌های ما بستگی دارد. نمونه‌گویا این مسئله است که بازرگانی که می‌خواهد با پیمودن کوتاه‌ترین راه به چند مرکز تجاری در شهرهای مختلف برود، چه راه‌هایی را باید برگزیند. درجه دشواری مسئله با توان تعداد شهرها افزایش می‌یابد و اگر قرار باشد بازرگان ما به صد جا سر برزند، نیرومند ترین کامپیوتر امروزی باید چندین میلیارد سال برای محاسبه کوتاه‌ترین راه سفر او صرف کند.

چنین محاسباتی در تئوری ممکن است. ولی نباید گذاشت که ارقام بزرگ ما را گول بزنند، چرا که به هر حال انتهایی بر آن‌ها متصور است. اما در ریاضیات مسایلی نیز وجود دارند که حل آن‌ها به‌کلی ناممکن است. ریاضی دان اتریشی کورت گوئدل در سال ۱۹۳۱ با قضیه ناتمامی خود ثابت کرد که می‌توان در میان دستگاه معادلات ریاضی عباراتی نوشت که هرگز نمی‌توان آن‌ها را به اثبات رسانید، هر قدر هم که همه بیتنند و بدانند که این عبارات صحیح هستند. چند سال بعد آلان م. تورینگ انگلیسی ناتمامی مشابهی را در توانایی کامپیوترها در پردازش داده‌ها ثابت کرد.

آیا در زندگی روزمره ما چنین پدیده‌هایی وجود دارد؟ آیا پرسش‌هایی در طبیعت هست که ما هرگز نخواهیم توانست با روش‌های علمی پاسخی برای آن‌ها بیابیم؟ در این صورت طبیعت باید ناپیوسته و ناتمام باشد. اما ما می‌گوییم که طبیعت نه ناپیوسته است و نه ناتمام.

پیوستگی میان تئوری و واقعیت در زبان روزمره به این معنی است که چیزی به نام ناهم‌گویی (پارادوکس) در واقعیت وجود ندارد: آب رو به بالا جاری نمی‌شود، یک ذره نمی‌تواند در عین حال هم به سوی چپ حرکت کند و هم به سوی راست. هرگاه که به پدیده‌هایی برمی‌خوریم که به نظر ناهم‌گو (پارادوکسال) می‌رسند، مانند شاعر هایی در فضای کیهانی که مشابه گازهای خارج شده از موتور جت حرکت می‌کنند و سرعت سیر آن‌ها گویا بیش از سرعت نور است، ادامه پژوهش‌ها توانسته است توضیحاتی بیابد که ناهم‌گویی را از میان بر می‌دارند (سرعت سیر این شاعرها خطای باصره است!).

شاید برخی تحلیل‌گران ایراد بگیرند که پدیده اسرارآمیز مورد بحث در تئوری مدرن مکانیک کوانتوم با درک پیوستگی و تمامیت طبیعت در تناقض است. آخر در جهان مکانیک کوانتوم مثلاً نور می‌تواند هم به شکل جریانی از ذرات و هم به شکل موج رفتار کند و یک ذره می‌تواند هم زمان در دو مکان حضور داشته باشد. اما ناهم‌گویی‌های مکانیک کوانتوم از آن‌جا ناشی می‌شود که ما با یک دندگی می‌خواهیم کوانتوم‌ها را مانند اشیای کلاسیک و معمولی موجود در جهان روزمره‌مان تصور کنیم، یا آن که هنوز توان آن را نداریم یا موفق نشده‌ایم که خصلت واقعی آن‌ها را دریابیم.

وجود تمامیت در طبیعت به معنای آن است که هر معلوی علتی دارد. کیهان خود به خود از هیچ به وجود نمی‌آید و تصادف اتوموبیل‌ها بی‌هیچ علتی نیست. همیشه علتی وجود دارد و معلوی. پدیده‌ها علی‌دارند که می‌توان آن‌ها را رد‌گیری کرد، حتی اگر گاه تسلسل علت‌ها بسیار بیش از نظر بررسد.

در جهان واقعیات ما می‌توانیم به‌طور مستقیم و یا با استفاده از ابزارهایی به مشاهده کره‌ای در فضا پیردادیم، بینیم که چگونه عناصر شیمیایی در یک ماده سفیده‌ای در زنجیره‌ای در کنار یک دیگر قرار می‌گیرند و ملکول پیچ در پیچ و شکفت‌انگیز یک پروتئین را می‌سازند، و یا نوسانات بازار سهام را مشاهده کنیم. اما اگر بخواهیم از مشاهدات مان مدل ریاضی بسازیم تا به طرز کار آن‌ها پی‌بریم، به مشکل بر می‌خوریم. باید آن‌چه را می‌بینیم اندازه‌گیری کنیم و لباس ریاضی به آن بپوشانیم. اندازه‌گیری‌ها اما هرگز نمی‌توانند از دقت مطلق برخوردار باشند و این قبیل پارامترها در ریاضیات به شکل نمادهایی تبیین می‌شوند که انتظار می‌رود بتوانند در ساختاری یک پارچه در زمان و مکان شرکت کنند. مکان و سرعت اغلب با اعداد صحیح، یا کسری و یا موهمی نشان داده می‌شوند، و این سیستمی است که دارای تعداد معینی از عناصر است. عدم قطعیت موجود در واقعیات نیز معمولاً با تابعی از اعداد تصادفی نشان داده می‌شود.

اما اگر قرار است که متد ریاضی پاسخ صحیحی به پرسش ما بدهد، آیا مدل ریاضی ساخته‌ما نیز باید شباهت همه جانبه‌ای به مسئله موجود در جهان واقعی داشته باشد؟ اصلاً از کجا بدانیم که مدل‌های ریاضی هیچ ربطی به سیستم‌های طبیعی دارند یا نه؟ این خود از مسائل معروف دعواهای فلسفی است که بر زمینه آموزه‌های تورینگ و گؤدل درباره عدم تمامیت کامپیوترا و ریاضیات پدیدار شده است. برای نمونه، اگر بکوشیم با محاسبات ریاضی بدانیم که آیا منظومه خورشیدی ما متعادل است یا نه، پاسخ این خواهد بود که این منظومه به احتمال زیاد نامتعادل است، علی‌رغم آن که تجربه هرچند محدود ما خلاف این را می‌گوید.

روش‌های دیگری نیز برای دانستن این که آیا با متدهای علمی پاسخی منطقی به پرسش معینی می‌توان داد یا نه، وجود دارد، اما در آن‌جا دیگر مجاز نیستیم که دستگاه منطقی ریاضیات را برای پاسخ‌گویی به این که مثلاً آیا منظومه خورشیدی ما متعادل خواهد ماند یا نه، به کار ببریم. اگر می‌خواهیم به روش دیگری پاسخ این پرسش را به دست آوریم، آن‌گاه باید حل این مشکل را بر عهده بگیریم که در جهان فیزیکی دستگاهی منطقی دست کم به خوبی منطق ریاضی پیدا کنیم.

یکی از ابزارهای ممکن، همین رابطه علت و معلوی است. پرسشی را دارای پاسخ علمی می‌توان دانست، آن‌گاه که بتوانیم زنجیره‌ای از علت‌ها نشان دهیم که حلقه و این‌ها همان پاسخ مورد جست‌جوی ما است. این شیوه استدلال از طریق ریشه‌یابی، در بر دارنده آن است که ما با پیروی از قواعد معینی، با حرکت از پدیده عام به نتایج خاص می‌رسیم. یک مثال معروف این است: همه انسان‌ها فانی هستند. سفراط انسان است. پس سفراط فانی است. این‌جا دیگر نیازی به ریاضیات نیست، بلکه زبان معمولی و روزمره‌ما کاف می‌دهد.

این استنتاج، که در اصطلاح منطق «قياس» نامیده می‌شود، تنها وسیله موجود در استدلال منطقی نیست. ما هم‌چنین استقراء را داریم که از شرایط خاص آغاز می‌شود و به نتایج عام می‌رسد. آخر ما می‌توانیم از یک رشته مشاهدات به نتایجی ثرف و اغلب قابل اطمینان برسیم که می‌توانند وجود روابطی عام را به ما نشان دهند، بی‌آن‌که نیازی باشد که از مشاهدات مان و یا از نتایج مان مدل ریاضی بسازیم.

اگر بخواهیم مدل ریاضی را برای آن بکار گیریم که بر دانش خود

بیافزاییم، آن‌گاه باید جهان ریاضی را، با مشاهدات مان در جهان واقعی در هم آمیزیم. اگر در مدل‌های ریاضی مان فرمالیسم ریاضی را محدود به پرسش‌هایی کنیم که پدیده عدم قطعیت گوئد و تورینگ دامن‌گیرشان نمی‌شود و آن‌ها را با دیگر روش‌های استدلال منطقی ترکیب کنیم، از لحاظ اصولی هیچ پرسشی در باره جهانی که ما در آن به سر می‌بریم وجود ندارد که بكمک ریاضیات نتوان پاسخی برای آن یافت.

این را نیز باید افزود که پژوهش حواس انسان می‌تواند راه‌های دیگری را برای فراتر رفتن از مرزهای ریاضیات به ما نشان دهد. مطابق یکی از دیدگاه‌های موجود، مغز ما استنتاج و قیاس را گام به گام و به همان شیوه منطقی کامپیوترها انجام می‌دهد. اما پژوهش‌گرانی از قبیل راجر پن روز انگلیسی معتقدند که روش مغز در پردازش اطلاعات از هیچ کدام از قواعد شناخته شده پیروی نمی‌کند.

پن روز و بسیاری دیگر می‌گویند که شاید خلاقیت انسان، چه در علوم طبیعی و ریاضیات، و چه در هنرها، بر مکانیسم‌ها و قواعدی که هنوز ناشناخته اند استوار می‌شود و شاید این پدیده‌ای است که از مکانیک کوانتم پیروی می‌کند. اگر بتوانیم این سازوکارها را کشف کنیم و آن‌ها را در روش‌های علمی به کار ببریم، می‌توانیم امیدوار باشیم که برای مسایلی که امروز لایحل به نظر می‌رسند، راه حلی بیابیم.

منابع:

John Horgan : "The End of Science. Facing the limits of knowledge in the Twilight of the Scientific Age". Adison-Wesley, 1996.

یوانا روز نویسنده مقالات علمی و جان کاستی (نویسنده «زنده باد دانش») ریاضی دان، نویسنده و پژوهش‌گر در مؤسسه سانتافه در ایالات متحده است. جان کاستی و جان هارگان هر دو در ۱۲ دسامبر ۱۹۹۶ در سمینار «دانش: از رویا تا دروغ» در اویسلا (سوئد) شرکت داشتند.